

SALIM ASHUR SHE'RLARIDA PARALINGVISTIK VOSITALARNING BADIY- ESTETIK FUNKSIYASI

Mustafayeva Saodat Burxanovna

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18513547>

Annotatsiya

Ushbu maqolada shoir Salim Ashur she'riy asarlarida paralingvistik vositalarning o'rni va ahamiyati tadqiq etiladi. Paralingvistik birliklarning she'riy matndagi emotsional-ekspressiv vazifasi, mazmunni chuqurlashtirishdagi roli hamda muallif individual uslubini shakllantirishdagi funksiyalari misollar asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari Salim Ashur she'riyatida paralingvistik vositalar badiiy ta'sirchanlikni oshiruvchi muhim poetik omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: paralingvistik vositalar, she'riy nutq, badiiy ifoda, Salim Ashur, lingvopoetika, emotsional-ekspressivlik, poetik uslub

Zamonaviy o'zbek she'riyatida badiiy ifodaning ta'sirchanligini oshirishda nafaqat leksik va sintaktik vositalar, balki paralingvistik vositalar ham muhim o'rin tutadi. Paralingvistik birliklar — pauza, ohang, takror, grafika, tinish belgilari, emotsional urg'u kabi unsurlar orqali muallif nutqining yashirin qatlamlari ochiladi. Shoir Salim Ashur ijodida ushbu vositalar she'riy matnning mazmuniy va hissiy yukini kuchaytirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada Salim Ashur she'rlarida paralingvistik vositalarning qo'llanishi, ularning badiiy-estetik vazifalari va o'quvchi idrokiga ta'siri lingvopoetik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Salim Ashur she'rlaridagi qo'llanilgan paralingvistik vositalar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi.

1. Grafik vositalar. Yozma matnda paralingvistik ifoda vositalaridan biri – **grafik elementlar**dir. Jumladan, tire (–), nuqtalar (...), undov (!) kabi belgilar matnga ohang, pauza, keskinlik yoki hissiy eksplozivlik bag'ishlaydi.

She'rlarda **pauza, tire, nuqtalar (...), satr parchalari va tipografik joylashuv** paralingvistik vositalar sifatida emotsional kuch yaratadi. Masalan, shoirning quyidagi:

“Siz ertaga kelasiz...”

Boqqa

Liboslarni xazonday tashlab” misralarida “...” belgisi **ichki holatdagi pauzani** bildiradi, his-tuyg'ular ortidagi noaniqlik, hayajon va kutish holatini aks ettiradi. “Boqqa / Liboslarni xazonday tashlab” – bu satrlar tipografik ajratilishi bilan estetik va hissiy kuchga ega grafik ko'rinishni hosil qiladi. O'quvchi har bir parcha ustida to'xtab o'qishga majbur bo'ladi, bu esa ruhiy ta'sirni oshiradi.

“Otamni shu yerdan topaman,

Onamni topaman shu yerdan.

Shu yerdan uyimga chopaman...

Shu yerdan, shu yerdan, shu yerdan.

Shu yerdan!..” bu satrlar grafik va tipografik vositalarning yorqin namunasi hisoblanadi. Quyida ularning tilshunoslik nuqtai nazardan tahlil qilamiz: She'rda takror (анафора) – grafik urg'u vositasi sifatida qo'llanilgan. “*Shu yerdan*” iborasi ketma-ket to'rt marotaba takrorlanadi. Bu takror grafik ko'rinishda ritmik, emotsional va semantik urg'u hosil qiladi. O'quvchi vizual ravishda bu iboraga ko'zi tushganda, u darrov ajralib turadi – bu esa fikrning markaziy g'oyasini

kuchaytiradi. She’rda bu takror ona yurtdan ajralmaslik, ildizga sadoqat g’oyasini kuchli ifodalaydi. She’rda ellipsis va pauza vositasi – uch nuqta (...) va undov (!) va “*Shu yerdan uyimga chopaman...*” misrasidan so’ng uch nuqta mavjud. Uch nuqta – ellips – bu joyda hissiyotning to’liq ifodalanmasligi, ichki titroq va davom etayotgan hayajonni bildiradi. Bu vosita o’quvchiga so’zsiz ham tuyg’uni his qilish imkonini beradi. Ya’ni matn “gapirmay turib gapiradi”.

“*Shu yerdan!..*” – undov belgisi (!) va alohida joylashuv – yakuniy emotsional portlash vazifasini bajaradi. She’rda bu satr ajratib yozilgan – ya’ni tipografik jihatdan alohida bandda joylashgan. Bu alohidalik grafik urg’u, semantik kuchaytirish va intonatsion to’xtash nuqtasini anglatadi.

Tipografik joylashuv sifatida satrlarni ajratib berilgan. So’nggi satr: “*Shu yerdan!..*” alohida qatorga olingan, avvalgi satrlar esa ichki ritmda joylashgan. Bu visualligiga (ko’rish shakliga) urg’u beruvchi vosita bo’lib, o’quvchini satrda to’xtab o’qishga, hayajon bilan qabul qilishga majbur qiladi. Bu usul grafik-emotsional kulminatsiya hisoblanadi – ya’ni she’rda hissiy cho’qqi shu so’z bilan yakunlanadi. Ushbu satrlar quyidagi grafik va tipografik vositalar orqali paralingvistik ma’no yuklaydi:

Vosita turi	Namuna	Vazifasi
Takror (anafora)	“ <i>Shu yerdan, shu yerdan...</i> ”	Semantik va emotsional urg’u yaratish
Ellipsis (uch nuqta)	“ <i>chopaman...</i> ”	Pauza, davom etayotgan tuyg’u ifodasi
Undov belgisi (!)	“ <i>Shu yerdan!..</i> ”	Hissiy portlash, dramatik kuch
Ajratib yozish (tipografiya)	“ <i>Shu yerdan!..</i> ” alohida satr	Yozma nutqdagi emotsional urg’u, vizual effekt

2. Ritmik-pauzali paralingvizm. She’rning **satr bo’lib qurilishi, bo’g’in sonining tafovutlari, ritmik to’xtalishlar** nutqning musiqiylikini ta’minlaydi va ruhiy ifodaliligini oshiradi. Ayniqsa quyidagi parchalarda:

“Yulduzdek terilgan gilolar,

Dilimni qitiqlar shaftoli” bo’g’inli pauzalar va qisqa satrlar **intonatsion kuchlanishni** oshiradi. Har bir satr badiiy “kamera fokusini”(tasvirda **asosiy obyektni aniqlik bilan ko’rsatish**) bir obrazga qaratadi.

“Men kimman, ne uchun bu tuproq,

Bu osmon bunchalar suyumli,

Bu qozon bunchalar yarqiroq,

Bu kosov bunchalar ko’rimli” satrlarida har bir misra oxirida pauza mavjud bo’lib, u ritmik tuzilmani yaratadi va har bir fikrni alohida ta’kidlaydi.

3. Tovush paralingvizmi (fonetik ifoda vositalari). Alliteratsiya va onomatopoeiya tovushlar o’yinlari orqali hissiy tus va muhit hosil qilinadi.

Masalan, shoirning:

“Qamishlari shamollardek shovullar,

Shamollari olovlardek lovullar...”

she’rida “sh” va “l” tovushlari takrori shamol, shovqin, alangani eslatuvchi akustik muhit yaratadi – bu esa tovushli paralingvizmga misol bo’ladi.

“*Tepaliklar otam kabi qo‘lladi*” misrasida **insoniylik orqali** vizual va hissiy paralingvistik yuklama oladi. Tepa – otaning qo‘li kabi. Bu esa tasviriy paralingvizmga tenglashadi.

4. Emotsional sintaksis. Ko‘plab she‘riy misralarda **emotsional dialog, ritorik savollar, takrorlar, chaqiriq va undovlar** ishlatilgan bo‘lib, ular paralingvistik qiymatga ega.

Misollar:

“*Siz ertaga kelasiz...*”

“*Men sizga bir umr sodiq qolaman*”

Bu takroriy strukturalar o‘quvchiga **psixologik bosim va hissiy intensivlik** yuklaydi. Takror orqali muallif ichki holatini kuchaytiradi.

“*Qayoqqa, qayoqqa chog‘landim,*

Voh, boshim shu sho‘rga egilar.”

Bu yerda ritorik savol va undov (“voh”) – **emotsional portlash**, his-tuyg‘ular ifodasining paralingvistik shakli ifodalangan.

5. Obrazli frazeologik va madaniy kontekstli paralingvistik vositalar. She‘rda milliy-madaniy tushunchalar (ona, otam, ro‘mol, terak, choy, qishloq, sandal, chaqmoq) paralingvistik effektlar yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

“*Onam kabi suykalsam sizga,*

O‘g‘lim kabi erkalasaydim”

satrlarida madaniy konnotatsiyaga ega bo‘lib, **ona, bola, otaning jamiyatdagi hissiy obrazlari** orqali Vatanni sevish tasvirini kuchaytiradi. Bu kontekstda madaniy kodlangan obrazlar – **semantik-paralingvistik vosita**dir.

“*Chaqmoq faqat gapiradi rost*” satri frazeologik obrazda ishlatilgan. Chaqmoq odatda yorqin, keskin, to‘satdan paydo bo‘ladigan hodisa. Bu yerda: *chaqmoq* – haqiqat, ichki portlash, keskin rostlik, psixologik uyg‘onish obrazidir.

Frazeologik ma‘noda bu: “haqiqat faqat kuchli, og‘riqli zarba bilan anglashiladi” degan fikrni anglatadi. “*Dil, danakday chaqilgil, chaqna*” misrasidagi “*Danakday chaqil*” – ya‘ni kichkina, lekin kuchli tarzda yoril; ichingni och. Bu yerda “*chaqilgil, chaqna*” so‘zlari orqali ichki og‘riq, sarsaralik, iztirob poetik ifodada berilgan. Bu metaforik frazeologizm bo‘lib, ruhiy portlash, hissiy to‘kilishni ifodalaydi. “*Mana gugurt, mana tosh, mana...*” Bu satr — madaniy kontekstli ishora bo‘lib, xalq og‘zaki ijodida, ayniqsa afsonalar, ertaklar, folklor janrlarida tez-tez uchraydigan oddiy narsalar bilan ulug‘ haqiqatni yoqish, o‘zgartirish g‘oyasini ifodalaydi. *Gugurt* – kichik vosita, lekin kuchli o‘zgarish vositasi (chaqmoqdek). *Tosh* – qadim madaniyatda doimiylik, og‘irlik, tarixiylik belgisi. Bu narsalar oddiy ko‘rinsa ham, ichki inqilobni (ruhiy, hissiy) yuzaga chiqarishga sabab bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, Salim Ashur she‘rlarida paralingvistik vositalarning muhim badiiy-estetik ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Shoir tinish belgilari, pauza, takror, grafika va emotsional urg‘u kabi paralingvistik birliklardan samarali foydalanib, she‘riy nutqning ifodaviyligini kuchaytiradi hamda mazmunning chuqur qatlamlarini ochib beradi. Ushbu vositalar orqali muallif o‘z ichki kechinmalari, ruhiy holati va estetik qarashlarini o‘quvchiga yanada ta‘sirchan tarzda yetkazishga erishadi. Shuningdek, paralingvistik vositalar Salim Ashur she‘riyatida individual uslubni shakllantiruvchi muhim poetik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ular she‘riy matnning semantik yaxlitligini ta‘minlab, o‘quvchi idrokida obraz va hissiyotlarning jonlanishiga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, Salim Ashur ijodida

paralingvistik vositalarning o'rganilishi zamonaviy o'zbek she'riyatini lingvopoetik jihatdan tadqiq etishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ҳакимов М. Ўзбек прагматингвистикаси асослари. Монография. –Тошкент, 2013. – 42 б.
2. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 41 b.
3. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 86 б.
4. Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 40 б.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2012. – B.10.
6. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент. 2010. –128 б.
7. Muhamedova S. Nutq madaniyati. – Toshkent, 2007. –B. 24
8. Normurodov. B Lingvokulturologiya til va madaniyat fani sifatida rivojlanishi va uning tahlillari . Ta'lim sifati yangi O'zbekiston taraqqiyotini yanada yuksaltirishning muhim omili. – Qo'qon, 2023.
9. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Тошкент, 2000. – 128 б.
10. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутк эвфемикаси. –Тошкент: Фан, 2006. – 232 б.
11. F. Umurova “Badiiy matnda xushmuomalalikning sotsiopragsmatik aspekti”f.f.f.d dissertatsiya . Buxoro-2025